

Seyid İmadəddin Nəsimi: şəxsiyyətin və şeiriyyətin zirvəsi

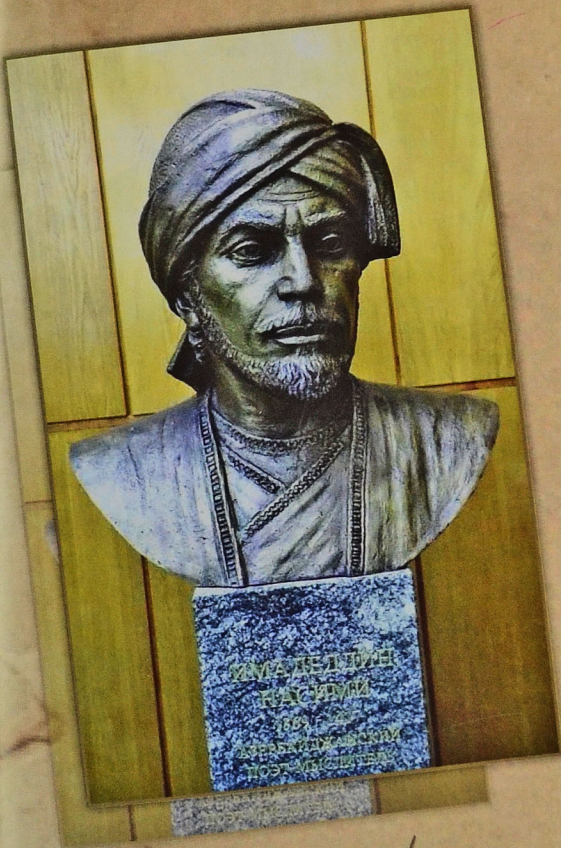
Yaşar Qasımbaylı,

filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi
E-mail: yashargasimov@mail.ru

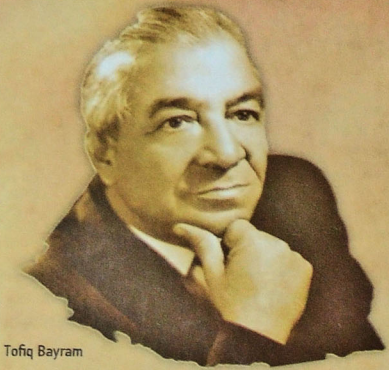
*O bir şairdirmi, yoxsa qəhrəman?
Əli Karim*

*Şairlik – an böyük qəhrəmanlıqdır.
Tofiq Bayram*

*Şəxsi qəhrəmanlıq olmayan yerdə
Na şeir, na sənət, na səadət var.
Xəlil Rza Ulutürk*

Azərbaycanın şifahi və yazılı söz sənətində qəhrəmanlıq və şairlik həmişə əziz mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər kimi vəsf edilib. Təsadüfi deyil ki, türk xalqlarının bütün böyük epik və əfsanəvi qəhrəmanları birmənalı şəkildə şair və qəhrəman kimi təqdim və tərənnüm olunublar. Dədə Qorqud, Koroğlu və Goroğlu, Alpamiş, Manas, Ural Batır, Koplandı Batır və başqaları ozanlıq və igidlik, bəxşilik və qəhrəmanlıq, sənətkarlıq və sərkərdəlik statuslarını eyni şəxs, bir insanın təmsalında birləşdirmək və nümayiş etdirmək qüdrətinə malik idilər. Bir əlində qılınc, bir əlində isə qopuz, saz, dombıra ilə Vətənimizin üzərinə hücum edən amansız yağılara qarşı döyüşüblər. Məsələ bundadır ki, çox qədim zamanlardan bəri davam edib gələn bu etno-poetik əzizlik statusunu təkcə söz sənətkarlarımız deyil, hakimiyyət sahibləri, qədim türk hökmdarları və padşahları da böyük fəxr və qürurla daşımağa, yüksək səviyyədə icra etməyə can atmışlar. Əksər böyük hökmdarlarımız və siyasi şəxsiyyətlərimiz ham da qüdrətli söz sənətkarı olmağı özləri üçün etnik mənsubiyyətdən doğan mənəvi və təbii bir borc biliblər. Onların böyük əksəriyyəti ya öz dövrlərinin görkəmli söz sənətkarı sayılmış, ya da ən azından sənətin və sənətkarların hamisi olmaqla ali aristokratik və kübar bir missiyanı yerinə yetirmişlər. Söylədiklərimizə əminlik hasil etməkdən ötrü yaxın və uzaq tariximizin ən görkəmli hakimiyyət və siyasət adamlarının tarixi fəaliyyət təcrübəsinə, tərcümeyi-halına qısaca nəzər yetirmək kifayətdir; məşhur qəznavilər, səlcuqilər, teymurilər tarixini yada salmaq olar. Azərbaycan və türk orta

Tofiq Bayram

əslərinin, uzaq və yaxın keçmişimizin Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətai, Əlişir Nəvai, Şahənşah Zahiriddin Məhəmməd Babur, Baş vəzir Molla Pənəh Vaqif, Qasım bəy Zakir, Xan qızı Xurşidbanu Natəvan kimi tarixi şəxsiyyətlərin və onlarla başqalarının adını çəkmək mümkündür.

Seyid İmadəddin Nəsimi də son dərəcə böyük şair və əzəmətli şəxsiyyət kimi qeyd etdiyimiz mənəvi və estetik fəzilətlərin daşıyıcısıdır. Böyük sənətkarın keçdiyi zəngin və mübarizələrlə yəqin olmuş həyat yolu, təkrarsız tərcümeyi-halı onu həm də igid və döyüşkən bir şəxsiyyət kimi səciyələndirməyi zəruri edir. Yeni qəhrəmanlıq və şairlik Nəsiminin şəxsiyyətində və tarixi tələyində sanki yeni, əlçatmaz bir zirvəyə yüksəlmişdir. Məhz buna görə də Seyid İmadəddin Nəsiminin bir hürufi şair kimi misilsiz fikirləri və obrazları tarixin müəyyən bir səhifəsini, XIV–XV əsrlərin qaranlıqlarını dan yeri kimi şəfaqlandırır. Əl günəşə boyamaqla kifayətlənməmiş, onun yenilməzliyi və cəsurluğu da özündən sonra gələn bütün nəsilərin qəlbinə nur saçmış, əsrləri işıqlandırmışdır. Beləliklə, Nəsiminin tarixi rəşadəti və cəsarəti orta çağın hüduclarına sığmamış, yeni-yeni ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi çalarlar qazanaraq daha da zənginləşmiş, kamilləşmiş və nəhayət, Nəsimiliyə çevrilərək sonrakı əsrlərin və nəsilərin də azad insan və böyük azadlıq ideali səviyyəsinə yüksəlmişdir.

“Məhz bu qanunauyğunluğun nəticəsidir ki, orta əsrlər Azərbaycan və ümumtürk şeirinin ən görkəmli nümayəndələrindən birinə – Seyid İmadəddin Nəsiminin şəxsiyyəti və şəhadətinə sonsuz sevgi ilə yazılmış “Şəhidliyin zirvəsi” (1969) şeirində gənc Əli Kərimin həm də şairin əqidə və məsləkəinə sədaqətindən, cəsarətindən heyrləndiyi öz əksini tapır:

*Altı yüz ildir idrak çırpınır paləng kimi,
Nərə çəkir, ağlayır, tapa bilmir ki,
bilmir – o, bir sirri-xudanı,
Tapandan dırnağadak*

*soyalar bir adamı;
Necə ola dinməsin,
Böyük əqidəsindən
Bir misralıq enməsin.
Gözündən bir nöqtə yaş
sinasına düşməsin.
Qaşları çatılmasın
bir xırda vergül qədər,
Diri-diri soyulsun,
əqidədən keçməsin.*

*Altı yüz ildir başağrılarından inilər.
Altı yüz ildir başağrılarında düşsünər,
çatmaz yənə
məşəqqətli ölümün
Nəsimi zirvəsinə. (1, s. 89-90).*

Bu şeirdə və xüsusən, nəzərdən keçirdiyimiz sətirlərdə dahi mütəfəkkirin şəxsiyyətinə və şeiriyətinə həsrətli sevgi açıq-aydın duyulmaqdadır. Amma gənc müəllifin böyük şairin əqidəsinə və məsləkəinə olan baxışları da nəzərdən yayınmır. Aşağıdakı parçada Nəsiminin öz məsləkəinə sədaqəti, şeir müəllifinin bu əqidəyə sonsuz heyranlığı və sevgisi də yanaşı əks olunub:

*Tapandan dırnağadak
soyalar bir adamı;
Necə ola dinməsin,
Böyük əqidəsindən
Bir misralıq enməsin.*

Bu heyrat şeirin əvvəlindən axırına kimi yüksələn xətlə davam edir. Və təbii ki, müəllifin özünün də bu sirlə və sehrli məsləkə münasibətini təyin etmiş olur:

*Gözündən bir nöqtə yaş
sinasına düşməsin.
Qaşları çatılmasın
bir xırda vergül qədər,
Diri-diri soyulsun,
əqidədən keçməsin.*

Əli Kərim

“Şəhidliyin zirvəsi”, təbii ki, yalnız Nəsiminin özünə və əqidəsinə sevgi izhar edən şeir kimi dəyərləndirilə bilməz. Bu şeirin mənə üföqləri daha genişdir. Oxucunu dərindən düşündürən və şeirdə sətiraltı mənalarla məharətlə hopdurulmuş üsyankar poetik konsepsiya da diqqət çəkir. Nəsiminin onu əqidəsizlikdə suçlayan zaman-daşlarına münasibəti, daha həssas yanaşma tələb edən məsələdir. Nəsimi və zaman, Nəsimi və zamandaşları konfliktli şeirin mətrində bütün kəskinliyi ilə nəzərə çarpır. Nəsimi və onu əqidəsizlikdə günahlandırılanlar, imansızlar arasındakı qanlı qarşıdurma 700 ilə yaxındır ki, insanlığın ayıq və vicdanlı hissəsini yandırmaqdadır:

*“Altı yüz ildir,
altı
Nəsimini soyurlar.
Qanlı yaralarına hala duz da qoyurlar.
“Uf” da demir
Nəsimi.
Əmmamilər baxır
dalı suçlular kimi.
Tapandan dırnağadak
soyurlar,
özləri qorxur neçin?
Göylərə göz dikirlər...
Şəhidi görməməğin,
İlahi də görünmür!
Onun qorxusu nədi?
Niyə azad eləmiş
hər ağrıdan şəhidi?
Şəkki-şübha başını
qaldırdı,
Dedi:
“Ay aman,
Tanrı dəhşətə gəlmiş,
qaçmış yaratdığından!” (1, s.90).*

Xəlil Rza Ulutürk

Bu şeirin poetik fikir tariximizdəki mövqeyindən bəhs edərkən ədəbiyyatşünas C.Yusifli yazır: “...Əli Kərim, doğrudan da, Azərbaycan poeziyasında ələ bir iş görür, ələ bir missiyanı yerinə yetirirdi ki, onu, necə deyirlər, əl atıb bir nöqtədə tutmaq olmurdu, indiyə qədər müəyyən səhələr, cazibə səhələri içində donub qalmış kəşifmə məqamlarında özünəməxsus situasiyalar yaradırdı. Füzulini təzadən kəşf edir, Babəkəin nə tarixdən, nə də poeziyadan görünməyən cizgilərini rəsm edirdi, Nəsimi haqqında bolluca danışılan, yazılan bir dövrdə onun əzəmətli obrazını yaradırdı – bu şeirdə Əli Kərimin mənalar əsasında yaratdığı “döyüş səhnələri” insanı üföqdən o tərəflərə boylanmağa məcbur edirdi, şeirdə müqayisələri, artıq söz və kəlmələri yığışdırma-yığışdırma bütün dünyanın sükuta baş qoyub ağladığı bir məqama yetişirdi. “Şəhidliyin zirvəsi” şeirində pəfəs, ümumiyyətlə, yoxdur, misralar arasında mənə keçidləri ümumi ovqatı dəyişdirə-dəyişdirə, inkişaf etdirə-ətdirə üzü sonsuzluğu aparırdı”. (2, s. 84). Alim şeirlə bağlı özünəməxsus düşüncələrini aşağıdakı şəkildə davam etdirir: “Şəhidliyin zirvəsi” şeirində bir neçə mənə istiqaməti var: biz bu hissələri xayalən kontekstlərə, yaxud semantik müstəvilərə də bölə bilərik. Şeirin başlanğıc hissəsində tağından, bünövrəsindən qopub sökülən bir orqanizm müşayiət edilir, bu, şübhəsiz ki, şahənə bir şeir parçasına bənzəyir: gözümüzün qarşısında yaranıb parvazlanan bu şeir misra-misra, nöqtə-nöqtə sökülür, sinəyə, varaqaların, yarpaqların üstünə göz yaş kimi tökülür, istəsəniz bu şeirdə, bu son dərəcə gözəl, ağıl çəşdirən kətanın üstündə qüssəli payızla yol gəlsə də halə çatıb yetişməyən baharın bir-birinə qarışan ovqatlarının rəsmi “görə” bilərsiniz”. (2, s. 85). Əli Kərimin Nəsimi və onun ideali haqqındakı təsəvvürlərini anlamaq və təsəvvür etmək baxımından alimin bu mülahizələri də diqqətləyəyiqdir: “Ölümün Nəsimi zirvəsi” sadəcə qanadlı ifadə deyildir, Nəsimiyə, onun necə deyirlər, “qanlı köynəyindən” keçib tarixə, zamana bir başqa məqamdan, fərqli mövqedən baxmağın bir misra içinə yığışmış formasıdır. Burada, əslində, “Qurani-Kərim”də deyildiyi kimi, bütün vücudu ilə Tanrının rənginə boyanmış bir insanın nöqtə-nöqtə, misra-misra sökülməsi, soyularaq gerçək zamandan daş-qalaq edilməsi səhnəsi canlandırılmışdır. Bu qanlı səhnədə ilahi qüdrətə yetişmək, onunla can bir qəlbə nəfəs almaq ehtirası ilə yanaşı, ələ bu ehtirasın yaratdığı və səbəb olduğu müdhiş səhvlər göstərilir, məhz bütün bunların ucbatından ki, Nəsiminin yalnız Tanrı eşqi ilə yazdığı şahənə bir şeiri misra-misra, nöqtə-nöqtə sökülür, qvxarlanıb tökülür, toza, torpağa dönür... Canlandırılan səhnə o qədər müdhişdir ki, ona bəxib dərhal bir nəticə çıxartmaq çətindir, danışmaq istəyən dillərə qifil vurulur, adı məntiqə kərə gəlmiş, ağıl susur, ruh yanib külə dönür...” (2, s. 87-88).

Seyid İmadəddin Nəsimi şəxsiyyətinin və şeiriyətinin bədii-fəlsəfi dərkəi və dəyərləndirilməsi nöqtəyi-nəzarətdən Xəlil Rza Ulutürkün “Cahənə sığmayan şair”

(1973) şeiri də səciyyəvidir. Şairin yalnız yaxın keçmişimizdən deyil, qədim və uzaq tariximizdən gətirdiyi misallar, poetik müqayisələr bu yöndəki görüşlərinin nə qədər doğru-düzgün və həyatı əhəmiyyətə malik olduğunu nümayiş etdirməkdədir. Onun tatar xalqının qəhrəman və şair oğlu Musa Cəlilə həsr olunmuş şeiri ilə bu şeirin estetik mündəricəsi arasında güclü hamahənglik olduğu elə ilk baxışdan nazara çarpır. Zətən, Seyid İmaddədin Nəsiminin qanlı taleyi də Musa Cəlilin həyatının rəmzi olan – sıldırım üstündə dayanan paldın qismətindən heç nə ilə fərqlənmir:

*Bu gün dünya göz dikibdir Azərbaycan bayrağına,
Bir bayraq ki, ağac qulpu Nəsiminin qələmidir.* (3, s. 135)

Xəlil Rza Ulutürk Nəsiminin təkcə şairliyini, onun yüzillikləri şölələndirən misilsiz idrakını və zəkasını deyil, həm də mənəvi qüdrətini və cəsəretini, səbatını və mətinliyini tərənnüm edir. Zira Nəsiminin mübarizəsi və taleyi yalnız poetik təfəkkürün və istedadın yox, həm də şəxsiyyətin və cəsəretin zirvəsidir:

*"Hani ağı köpüklənən ağı çalması ülamalar?
Sümüyü də sürmə olmuş... bu gün ondan nişanımı var?
Sürü-sürü o vaizlər, o qazilər hani, hani?"*

Bu gün dünya görür ancaq yaradani, yaşadani!" (3, s. 135).

Ümuman, Nəsimi obrazı ilə Xəlil Rza Ulutürkün məsələnin mahiyyətinə vadiğini və ustad şairin tarixi fəaliyyətini canlandırarkən zaman həqiqətlərini hər tərəfli əks etdirməyə çalışdığını ayrıca vurğulamaq gərəkdir. Şeirdə "zəka igidliyi, söz igidliyi"nin birliyi xüsusi qeyd olunur, daha doğrusu, Nəsimi təmsalında söz və qılınc qəhrəmanlığının, şairlik və igidliyin ideal bir səviyyədə birləşdiyi tərənnüm edilir.

"Şairlik – qəhrəmanlıqdır" əqidəsinin parlaq bir rəmzi və təsdiqi kimi milli tariximizdən Nəsiminin seçilməsi, həqiqətən də, qanuna və məqsədə uyğundur. Çünki dünyada böyük söz və yaradıcılıq sahibi olan sənətkarlar az deyil. Amma öz sözü, yazdıqları və yaratdıqları üçün qanı və canı ilə cavab verməyə hazır olanlar isə, etiraf edək ki, çox azdır. Azərbaycan xalqı dünya və bəşər tarixinə nadir və müqayisəedilməz bir insanı verdiyinə, dünyaya bəxş etdiyinə görə qürur duymalıdır.

“Xəlil Rza Ulutürk “Şairlik – qəhrəmanlıqdır” kredosunu poetik təhlil və tərənnüm edərkən gəldiyi bir çox nəticə və qənaətlər ibrətamizdir. Yəni şairlik və qəhrəmanlığın sintezi, onların vəhdətindən təkcə müəyyən Vətən və millət üçün deyil, ümuman, insanlıq üçün ən zəruri və ideal şəxsiyyətlər doğulur.

Seyid İmaddədin Nəsiminin bir insan və sənətkar kimi fəvqəlmahiyətinin məğzində məhz həmin birlik dayanır. Həqiqətə sədəqətən, insan kimi özünü dəridən dərk etmək və eyni zamanda bunların başqaları tərəfindən də etirafına can atmaq şair və qəhrəmanlığın vəhdəti olmadan qatıyən mümkün deyil. Təkcə, "Məndə şığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam, Gövhəri-laməkan mənəm, kövnu məkana sığmazam" həqiqətini dərk etmək deyil, eyni zamanda bu böyük həqiqətin zamandaşlar tərəfindən səmimi-qəlbədən etirafına nail olmaq üçün də şair qəhrəman olmalıdır. Daha doğrusu, şair də, insan da öz mahiyyətini və təfəkkürü hüdudlarını genişləndirib, ali insana çevrilməli, ilahiləşməli, tanrılaşmalıdır:

"Dartındılar yerbəyerdən: Sən tanrıya kölə, bənda.

*Yox! – dedin sən – tanrı özü yaşar mənda,
Yaşar mənda.*

*Bizim qaynar qanımızda gizli çaylar aşib-daşır,
İnsan kimi yaşayanda insan özü tanrılaşır!"* (3, s. 135)

Xəlil Rza Ulutürk şairlik və qəhrəmanlıq, igidlik və dahilik haqqındakı ədəbi-fəlsəfi düşüncələrini maharətlə ümumiləşdirərək bu mənəvi-insani fəzilət və yüksəkliklərin ali nümunəsi və surəti kimi Seyid İmaddədin Nəsimini seçir. Məhz onun şəxsiyyətində bu keyfiyyətlərin mükəmməl təcəllisini və inikasını görür:

*Nəsimi alında qanlı bir qürur,
Baxır kainata öz dan yerindən.
On dördüncü əsr yıxılır-durur,
Tutur o dəhinin ataklarından.* (3, s. 130)

Ölməz ustad haqqındakı bu gözəl və heyratəmiz misralar yalnız böyük və misilsiz şəxsiyyətin, Nəsiminin ictimai-siyasi və bədii fəaliyyətinin etirafı deyil, həm də və daha çox onun arzu və ideallarının, fəlsəfi fikir və ideyalarının, yəni Nəsimiliyin tərənnümü və təsdiqidir.

Ötən əsrdə Seyid İmaddədin Nəsimiyə ithaf olunmuş qüvvətli və emosional şeirlərin müəllifi olan Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz hələ ilk gənclik çağlarından parəstisi etdikləri və 60–70-ci illər poetik prosesinin ən qiymətli bədii-fəlsəfi kəşflərindən hesab olunan "Şairlik – qəhrəmanlıqdır" məsləkəinə öz poetik bioqrafiyalarının sonuna qədər sədiq qalmağa can atdılar və buna nail oldular. ♦

Ədəbiyyat:

1. Əli Kərim. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1974, 408 s.
2. Cavanşir Yusifli. Azərbaycan poeziyasında Əli Kərim mərhələsi. "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı, 2005, 170 s.
3. Xəlil Rza Ulutürk. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı, "Elm", 2007.